

Hans Brasks länsregister

I modern forskning ha ett par s. k. länsregister från medeltidens slut tilldragit sig stor uppmärksamhet.¹ Det ena bär årtalet 1485 men har visat sig vara en sammanställning, tillkommen först under 1500-talets senare hälft, och har därför numera måst avföras från diskussionen.² Det andra, som finnes infört i Jakob Ulvssons kopiebok (A 2), har kunnat dateras till hösten 1497.³ Det består av två lägg (fol. 41/44 och 42/43) med olikartat innehåll.

Intresset för dessa länsregister torde i huvudsak ha motiverats av de rubriker, som finnas i dessa. Överst på de fyra sidorna i lägget 41/44 i A 2 stå således: 1) »Tesse län plege ligge vnder kongens fatebur oc vnder slotten», 2) »Tesse län pläge ga i förläning», 3) »Tesse län pläge stundum vara i forläning oc stundum plege k haffue töm sielff», 4) »Tesse gode män äre begerende forläning.»

Liknande rubriker finnas i »1485 års länsregister». Registren ha alltsedan Hans Forssells tid ansetts vara viktiga källor vid

¹ H. FORSELL, Sveriges inre historia från Gustaf den förste I, s. 18 ff., 31 ff., E. LÖNNROTH, Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, GHÅ 1940 s. 242 ff., P. SJÖGREN, Släkten Trolles historia intill 1505, s. 146 n. 5, S. U. PALME, Riksföreståndarvalet 1512, UUA 1949 s. 341 ff., F. DOVRING, De stående skatterna, s. 404 ff., S. SUVANTO, Suomen poliittinen, s. 42 ff., 52 ff., 310 ff., G. T. WESTIN, De s. k. länsregistren från medeltidens slut, Sc 1951-52 s. 125 ff., I. HAMMARSTRÖM, Finansförvaltning och varuhandel 1504-1540, s. 12 f., 26 ff., K. G. LUNDHOLM, Sten Sture den äldre och stormännen, s. 172.

² WESTIN, Sc 1951-52 s. 164 ff.

³ WESTIN, Sc 1951-52 s. 148 ff. och där anförd litteratur, LUNDHOLM, s. 172, HAMMARSTRÖM s. 12 n. 3. - Texten tryckt HSH 18 s. 180 ff. samt (endast lägg 41/44) Sc 1951-52 s. 135 f., 139 f.

studiet av den svenska centralmaktens stärkande genom indragning av län till konungens fatabur.

Det tredje länsregistret från senmedeltiden, som finnes infört i Hans Brasks kopiebok (A 6), har inte ansetts kunna ge något avgörande vittnesbörd i denna för svensk senmedeltidsforskning centrala fråga. Dovring har visserligen hävdad, att den ett flertal gånger förekommande rubriken »i förläning» »implicite antyder, att det, som stod närmast före, var oförlänt»,⁴ men Ingrid Hammarström anser, att denna rubrik användes »för att urskilja sockenförläningar och andra mindre förläningar inom de olika länen».⁵

Det förhållandet, att fatabursdelen icke klart särskiljes eller att förläningsstagarnas namn icke utsättes i A 6, innebär emellertid icke, att länsregistret skulle sakna allt intresse. En genomgång av dess text kan ge intressanta upplysningar icke endast om olika slottsläns faktiska omfattning.

De enskilda uppgifterna i registret kan sättas i relation till andra källor från yngre Sturetid och början av Gustav Vasas regering, t. ex. till 1497 års länsregister (A 2), till ett register över förläningsstagare, vilket sannolikt bör dateras till 1528,⁶ till ett register över de kungliga fögderierna från 1530⁷ samt till uppgifter om skatterna främst i »Undervisning rörande rikets ränta» 1530⁸ och till diverse förläningsbrev särskilt från 1500-talets tre första årtionden.

⁴ DOVRING s. 414.

⁵ HAMMARSTRÖM s. 28.

⁶ Tr. i GR V s. 192 ff. och där hänförd till åren 1528–30. En jämförelse med de i riksregistraturen C och D meddelade regesterna över förläningsbrev fram t.o.m. december 1527 resp. fr.o.m. januari 1529 visar, att länsregistret bör ha tillkommit efter den 4 oktober 1527 (GR IV s. 395, jfr V s. 201) och före den 4 mars 1529 (GR VI s. 12, jfr V s. 208). Det sätt, på vilket Måns Bryntessons förläning omnämnes (GR V s. 195), tyder närmast på en datering till före den 17 januari 1528, då han befriades från redovisningsskyldigheten för hela Älvsborgs län (GR V s. 18 f.). HAMMARSTRÖM anger året 1528 (s. 27 n. 9).

⁷ Tr. i ALMQUIST, Den civila lokalförvaltningen, III s. 146 ff.

⁸ HH 11: 1.

På detta sätt kan man få grepp om en del problem i samband med länslängden, dess uppgifter om slottslänen och om de fristående förläningarna, frågan om vilka län, som lydde under Stockholms slott, ränteuppgifternas karaktär samt längdens tillkomsttid.

Först är dock en kort beskrivning av länslängden på sin plats.

Registret upptar fol. 87–101v i kopieboken, varvid text dock helt saknas på fol. 94. Dispositionen är geografisk med ordningen Östergötland, Småland, Öland, Västergötland (inklusive Dalsland och Värmland), Finland, Norrland, Svealand.

Överst på varje sida står i regel landskapets namn angivet. Som rubriker förekomma namnen på slottslänen. Först uppräknas de härader, som länet består av, varefter följer en ny rubrik »I förläning», under vilken uppräknas en del socknar (ibland även härader). I en del fall kommer sedan en särskild avdelning »Köpstäder» före behandlingen av nästa län. Stundom angives även länets ränta.

Som ett exempel följer här fol. 89v i modern språkdräkt:

Småland

Stegholms län 105 mark danska 5 läster spannmål
 9 ½ tunnor smör 2 läster mjöl 1 läst torsk 1 tunna ål 16 kor
 37 får 15 lamm
 Tjust
 Kinda
 Ydre

I förläning
 Tryserums socken
 Hannäs
 Ed

I

Länsregistret i A 6 ger enligt Ingrid Hammarström »viktiga bidrag till kännedomen om länssystemet vid medeltidens slut framför allt genom sina uppgifter om olika slottsläns faktiska omfattning».¹ Tyvärr måste det konstateras, att dessa uppgifter

¹ HAMMARSTRÖM s. 28.

icke avse alla slottsälänen. För Stockholms och Tälje län samt för alla de finländska länen utom Olofsborgs (Nyslotts) och Kumogårds län saknas de helt, för Stäkets och Västerås län anges endast antalet härader, och för Älvsborgs län äro uppgifterna helt orimliga, sannolikt beroende på att rubriken »i förläning» på ett ställe fallit bort.²

Med ganska stor sannolikhet kan man antaga, att med de fem häraderna under Västerås avses Snevringe, Tuhundra, Norrbo, Siende och Tjurbo (nu Övre Tjurbo och Yttertjurbo) härader i Västmanland, då dels Åkerbo härad i samma landskap dels de västligaste häraderna i Uppland upptagas på andra ställen i registret.

Likaledes är det troligt, att ett stort sammanhängande område i sydöstra Uppland och nordöstra Södermanland, som icke behandlas någonstades i länsregistret, har utgjort Stockholms, Tälje och Stäkets län. De tre västligaste uppländska häraderna inom detta område, Bro, Håbo och Ärlinghundra, ha som Styffe antagit sannolikt bildat Stäkets län.³

Om de finländska länen ger A 6 icke något sådant indirekt besked. De socknar, som upptagas »i förläning» under Åbo

² Rubriken »i förläning» saknas helt i Västergötland, varför man får intrycket, att hela landskapet inkl. Dalsland och Värmland utom Örestens län hört till Älvsborg. 1497 omfattade länet endast Askims, Vättle, Varne, Sävedals, Flundre, Ale, Väne, Laske, Kullings, Bjärke och Bollebygds härader (HSH 18 s. 188 f.). Samma omfång hade länet 1530 (HH 11: 1 s. 103 ff.), då dock Skogsbygd och Hisingen samt öarna också uttryckligen nämnas. Sannolikt har rubriken »i förläning» utelämnats före Vartofta i A 6 fol. 92 v. Skillnaden gentemot de båda andra uppgifterna skulle i så fall endast vara, att Viste härad men icke Bollebygd, som förts till Örestens län, medtagits i Älvsborgs län. – 1528 voro Viste härad och samtliga härader i A 6 fr.o.m. Vartofta utom Vadsbo förlänade (GR V s. 194 ff.). Dessutom hade Älvsborgshövitsmannen Måns Bryntesson Bjärke och Bollebygds härader som eget län, men redan den 17 januari 1528 erhöll han rätt att vara hövitsman på Älvsborg helt utan räkenskaper (GR V s. 18 f.). – 1505 var Ale härad förlänat till Nils Ragvaldsson (BSH V s. 37, jfr s. 64). 1510 önskade Skarabiskopen bl.a. Varne härad i förläning (BSH V s. 413).

³ C. G. STYFFE, Skandinavien under unionstiden, 3 uppl. s. 339.

län, ligga visserligen samtliga i Egentliga Finland, det landskap, som Styffe antagit, att Åbo län omfattat, men de »förläningar», som stå efter Borgå län, äro icke på samma sätt koncentrerade till östra Nyland.⁴ Även västligaste delen av Karelen, olika delar av Egentliga Finland samt Satakunta äro representerade. Någon liknande blandning förekommer icke annorstädes i registret. Det är således icke uteslutet, att längdens författare känt till Finland avsevärt sämre än landet i övrigt.

Fullt klara uppgifter om slottslänens omfång ges endast för Nyköpings, Örebro, Stegeborgs, Hovs, Stegeholms, Rumlaborgs, Tuna, Kalmar, Örestens, Kumogårds och Nyslotts län.⁵

⁴ STYFFE, a. a. s. 405. – Den finländska delen av länsregistret i A 6 är tryckt i FMU, nr 4346. – Kymmene ligger i västra delen av Karelen, Borgå i Nyland, Pargas, Salo och Uskela socknar i Egentliga Finland och Raumo i Satakunta.

⁵ Om Örebro län jfr LUNDHOLM, Sten Sture, s. 186 n. 7.

Omfattningen Hammarkinds, Skärkinds, Bankekind, Hanekinds, Valkabo, Björkekind, Lösings och Bråbo härad i Östergötland för *Stegeborgs* län överensstämmer helt med 1497 års länslängd (Sc 1951–52 s. 136), som emellertid även upptar städerna Norrköping och Söderköping samt Vångaberg. På ett annat ställe i Jakob Ulvssons kopiebok får man emellertid veta, att Vånga fjärding 1497 var förlänad till Bengt Ryning (HSH 18 s. 189). Då Svante Nilsson 1499 fick Stegeborgs län, ingick icke Söderköpings stad (jfr LUNDHOLM s. 186).

Omfattningen Vifolka, Lysings, Göstrings och Dals härad i Östergötland för *Hovs* län överensstämmer helt med 1497 års längd (Sc 1951–52 s. 136). På 1470-talet hade länet måhända ett annat omfång (jfr LUNDHOLM s. 80). Hov innehades som pantlän av Erik Nipertz och sedan av styvsonen Erik Karlsson (Vasa). Kung Hans hade emellertid själv en fogde där (se G. OLSSON, Stat och kyrka vid medeltidens slut, s. 133 ff.). Se vidare G. T. WESTIN, Riksföreståndaren och makten, SVSL 52 s. 37 f.

Just samma tre härad (Tjust, Kinda och Ydre) omfattade *Stegeholms* län redan i början av 1400-talet, då det var pantsatt till Knut Bosson (Grip) (SD nr 27), och formuleringen i 1497 års längd tyder på att detta varit det normala (Sc 1951–52 s. 136), även om länet under olika perioder under senmedeltiden förstärktes med olika områden. Erik Eriksson d.y. (Gyllenstierna) hade sålunda 1497 även Rumlaborgs län (HSH 18 s. 190). Detta torde även ha gällt efterträdaren Nils Clausson (Sparre av Ellinge), som innehade länet från 1498 till sin död 1505 (StA nr 457), då han följdes av sin svärson Peder Turesson (Bielke) (HSH 19 s. 162 ff.). Denne hade icke Rumlaborgs län (StA nr 457, 726) men i stället Östbo härad, ett härad i Varend och några socknar i Stranda härad (BSH V s. 182 ff., 514). Slottet brändes 1517 (BSH V s. 593 f.) några månader efter det att

Jämföres uppgifterna i registret med uppgifter om länens omfång omkring 1530,⁶ finner man en del väsentliga olikheter.

herr Peder måst lämna ifrån sig sina län till Johan Arendsson (BSH V s. 587). Under början av Gustav Vasas regering sammanhölls icke länet till en enhet. Den 4 mars 1526 erhöll Nils Arvidsson Kinda härad i förläning (GR III s. 76), 201). Fogden Jöns Nilsson, som tillsattes för Stegeholms län den 6 januari 1527, och detta härad innehade han ännu vid tiden för 1528 års länslängd (GR V s. hade alltså icke detta härad (GR IV s. 11). Påföljande år hade Birger Nilsson (Grip) Tjust i förläning (ALMQUIST, Lokalförvaltningen, II s. 10).

Omfattningen av *Rumlaborgs* län var enligt A 6 Tvetå och Vista häraderna i Småland samt Jönköping och Visingsö. Länet tillföll 1467 Erik Karlsson, som också fick Norra Vedbo härad (RA perg. 18.2.1467). Han måste sannolikt avstå det samtidigt med Stegeholm 1472 (jfr H. GILLINGSTAM, Ätterna Oxenstierna och Vasas, s. 645). 1497 hörde det inkl. Norra Vedbo till Stegeholms län. Vid Nils Claussons död 1505 lades emellertid Tvetå och Vista häraderna under en av Svante Nilssons fogdar (StA nr 726). Trots att herr Nils svärson Axel Posse sökte vinna länet, behöll Svante Nilsson det en tid, varefter det gavs åt Åke Hansson (Tott) men åter indrogs 1507 (StA nr 457, 1050, HAMMARSTRÖM s. 20 ff. och där anförd litteratur). I undervisningen 1530 räknas Tvetå och Vista häraderna samt Visingsö men icke Norra Vedbo till Rumlaborgs län (HH 11:1 s. 89 f.). 1523 fick Germund Svensson (fogde i Tvetå härad 1525, GR II s. 58) Visingsö som län (GR I s. 169 ff.), och enligt förläningslängden 1528 hade Jönköpingsborgmästaren Nils Arvidsson Jönköpings stad och Visingsö i förläning (GR V s. 201).

Tuna län omfattade Tuna socken samt halva Misterhults socken. Tunaläns härad omfattar numera Tuna, Misterhult och Kristdala socknar. Kristdala omnämnes under Svante Nilssons tid som förlänat till Paul Kyle (StA nr 585). Tuna län hade enligt 1497 års längd varit förlänat till Ture Turesson (Bielke) (Sc 1951-52 s. 136). Någon tid var Erik Eriksson d.y. läntagare, innan Sten Sture d.ä. 1499 fick området, när han avstod från en del av sina finska län (FMU VI s. 143 f.). Två år senare var Bengt Knutsson läntagare, och så var ännu fallet 1506 (BSH IV s. 297, V s. 41, 93). Sedan måste Svante Nilsson ha dragit in länet, ty på våren 1508 önskade Bengt Knutsson återfå det (StA nr 975). Det är känt, att Svante Nilsson någon tid haft en fogde där (StA nr 48, odät.). Gustav Vasa gav den 22 oktober 1523 länet till Ture Bengtsson (Liljesparre), som kort därefter avled (GR I s. 169 ff.). Den 23 maj 1526 förordnades en fogde där (GR III s. 159).

Omfattningen av *Kalmar* län, Möre, Handbörds, Aspelands, Sevede och Östra häraderna, var densamma 1497 (Sc 1951-52 s. 136). Stranda härad, som särskilt upptages i räkenskaperna från 1530-talet, torde stundom ha inräknats i Handbörds härad.

Förutom Mark och Kind medtages i *Örestens* län även Bollebygd. Slottet hade förstörts under kriget 1502. Mark tillhörde 1510 Sten Sture den yngres förläning (BSH V s. 423). Sammankopplingen av Mark och Kind till ett gemensamt län

Västerås län omfattade då endast de fyra västligare häraderna. Tjurbo härad hade nämligen lagts under Väsby gård. Bankekind, Hanekind och Valkebo härad i Östergötland hade flyttats från Stegeborgs län och lagts under Linköpings gård, som indragits efter Västeråsriksdagen 1527. Hovs län hade förstärkts med Aska härad. Undervisning om rikets ränta 1530 har vidare utökat Kalmar län med Västra härad i Njudung och Örebro med Västerrekarna.⁷ Sistnämnda förändring ägde rum den 2 januari 1527.⁸ Örestens län har slutligen helt försvunnit. Endast för Nyköpings, Stegeholms, Rumlaborgs och Tuna län är således överensställningen tillfredsställande.

Med 1497 års längd kan jämförelser göras beträffande Kalmar, Stegeholms, Stegeborgs och Hovs län. Överensställningen är total.⁹ Däremot uppger 1497 års register, att Bollebygd, som i A 6 förts till Örestens län, hörde till Älvsborgs län, vilket för övrigt även var fallet 1530. Beträffande Västerås, Örebro och Nyköpings län finnes intet i 1497 års register, som motsäger, att de då kunde ha haft samma omfång, som framgår av A 6.

I stort sett kan man alltså konstatera, att A 6 avspeglar samma tillstånd i fråga om slottslänens omfång, som antydes i andra senmedeltida källor.

II

Rubriken »i förläning» har av Ingrid Hammarström antagits »urskilja sockenförläningar och andra mindre förläningar inom de olika länen». Denna definition är icke helt adekvat. Under

hade upphört 1528, då det förra häradet var förlänat till Seved Ribbing (GR V s. 195) och det senare till Severin Kil (sedan 1525) (GR II s. 189). Båda dessa kallades 1526 för fogdar (GR III s. 233 ff.).

⁶ ALMQUIST, Den civila lokalförvaltningen, III s. 146 ff., jfr GR IV s. 265.

⁷ HH 11: 1.

⁸ GR IV s. 1.

⁹ Sc 1951-52 s. 136, 139.

rubriken i fråga upptagas nämligen även områden, som ligga helt utanför länet.

Nyköpings län säges t. ex. omfatta fyra härader.¹ Under »i förläning» uppräknas så dels fyra socknar inom dessa härader dels ett femte härad.²

Stegeborgs län säges omfatta åtta härader.³ Under »i förläning» stå först sex andra härader och sedan ett antal socknar och andra småförläningar såväl inom de åtta först nämnda häraderna som inom de sex senare.⁴

I Skandinavien under unionstiden har C. G. Styffe givit en bild av Sveriges administrativa indelning i ett stort antal slottslän, som täckte hela landet. Ett liknande intryck får man också lätt vid studiet av källor från 1400-talets förra hälft, t. ex. 1413 års skattebok och Karlskrönikans skildring av Engelbrektsfejden.⁵

Länsregistret i Hans Brasks kopiebok avspeglar icke en sådan indelning. Sex härader i Östergötland, elva härader i Småland, tretton härader och fyra skeppslag i Uppland, ett (numera två) härad i Södermanland samt Dalarna och de tre nordligaste landskapen sakna varje anknytning till något slott. Samma för-

¹ Rönö, Jönåkers, Oppunda och Daga härader.

² Skyllinge, Vingåkers och Floda socknar i Oppunda härad samt Rekarna. – Rekarna synes 1497 ha lytt under Stockholms län (HSH 18 s. 181). Samma år gävos de båda häraderna åt Sten Sture den äldre (FMU VI s. 96). Biskop Mattias Gregersson (Lillie av Greger Mattssons ätt) i Strängnäs fick länet som ersättning för en Danmarksresa 1504 men måste avstå från det 1508 (BSH V s. 298). Västerrekarna lades 1527 under Örebro (GR IV s. 1).

³ Hammarkinds, Skärkinds, Bankekind, Hanekinds, Valkebo, Björkekind, Lösings och Bråbo härader.

⁴ Östkinds, Memmings, Akerbo, Gullbergs, Bobergs och Aska härader samt bl.a. Dagsbergs och Styrestada socknar i Lösings härad, Rydbo och Gårdbo socknar i Skärkinds härad, Örtomt och Åtvidaberg i Bankekind härad, Borgs socken och Vånga fjärding i Memmings härad.

⁵ C. G. STYFFE, Skandinavien under unionstiden, 3 uppl. Se t.ex. s. 128, 242, 275 f., 303, 311, 338 f., 405. – HAUSEN, Bidrag till Finlands historia, I s. 303 ff., SFSS 17: 2 s. 29 ff.

hållande torde även ha gällt huvuddelen av Västergötland samt Dalsland och Värmland.

Förklaringen är i flera fall att finna i att under de många krigen (icke minst under Engelbrekts uppror) ett stort antal smärre fästen förstörts och sedan icke uppbyggts. I några fall levde länsbeteckningen dock kvar, t. ex. i fråga om Rumlaborgs och Örestens län.⁶

De samtida källorna visa, att i några fall ett slottslän helt eller delvis införlivats med ett annat slottslän.⁷ Huvuddelen av dessa slottslän utan slott torde dock ha sönderslagits till häradsförlänningar, som i stor utsträckning förlänats till i samma trakt boende rådsherrar. För dem ha dessa förlänningar med små administrationskostnader varit ekonomiskt minst lika fördelaktiga som slottslänen, vilka däremot i krigstid spelade större roll. Åtskilliga stormän hade emellertid starkt befästa sätesgårdar, som de genom häradsförlänningarna fingo lättare att underhålla och som de på ett helt annat sätt än kronans slott, för vilka slottsloven skulle ställas, kunde disponera efter behag.⁸

⁶ HAMMARSTRÖM s. 62 f. – Även 1413 års skattebok ger dock vissa belägg på småförlänningar (HAUSEN a. ed. s. 310 f.).

⁷ Jfr HAMMARSTRÖM s. 42 f. – Ringstadaholm förstördes sannolikt 1470. Länet omfattade enligt 1497 års längd Bråbo, Lösings, Memmings, Åkerbo och Gullbergs härader samt Vångaberg och Norrköping, varav Bråbo och Lösings härader samt Vångaberg och Norrköping före 1497 lagts till Stegeborg (Sc 1951–52 s. 136). Memmings, Åkerbo och Gullbergs härader återfinnas i A 6 under »i förlänning».

Bråbo och Lösings härader hade emellertid 1482 givits som livstidsförlänning åt Karl Knutssons dotter Kristina, änka efter Erik Eriksson d.ä. (Gyllenstierna). Hon levde ännu 1492 (jfr LUNDHOLM s. 57, 82, 107).

⁸ Förändringens innebörd för statsmakten diskuteras av HAMMARSTRÖM s. 43. – Se vidare WESTIN, Riksföreståndaren, s. 83. – Förutom de exempel på häradsförlänningar, som utförligare behandlas nedan, kan nämnas följande: *Åkerbo härad* i Östergötland, som tidigare tillhört Ringstadaholms län, hade av Svante Nilsson lovats som förlänning åt Bengt Ryning (StA nr 373). Hans änka Filippa Magnusdotter (Gren) önskade behålla länet och fick stöd av Sten Kristiernsson (StA nr 127). Enligt HAMMARSTRÖM (s. 477, jfr GR III s. 241) innehades häradet 1526 av Knut Holgersson (Gera). *Östbo härad* i Småland, som vid 1400-talets mitt var

I en del fall uppstodo nästan fasta samband mellan sätesgård och län. »Till *Ulvåsa* var alltid Bobergs härad», säger 1497 års

förlänat åt Eggert Krummedige, då denne var hövitsman på Rumlaborg (C. HÄRENSTAM, Finnveden under medeltiden s. 94 f.), fick enligt 1497 års längd sedan först Laurens Haraldsson till Ed och därefter dennes svåger Arvid Trolle, vilken också innehade Ed, som läntagare (Sc 1951–52 s. 139). Den senare förlorade 1501 sina län. Häradet innehades 1507 av Stegeholmshövitsmannen Peder Turesson (Bielke) (BSH V s. 182 ff.) och övertogs 1517 liksom Stegeholm av Johan Arendsson (ulv) (BSH V s. 587 f.). Gustav Vasa hade däremot en särskild fogde i Östbo, som den 31 augusti 1526 även fick taga hand om Allbo härad, varigenom de båda häraderna sammankopplades liksom på Arvid Trolles tid (ALMQUIST, Lokalförvaltningen, II s. 66). *Uppvidinge härad* i Småland var 1497 förlänat till Peder Turesson (Bielke) (HSH 18 s. 191), som 1512 (BSH V s. 514, den i brevet nämnda systemen dog i april 1513) måste avstå det till Kalmarhövitsmannen Johan Månsson (Natt och dag), vars son Måns Johansson fick samma län den 12 september 1529 (GR VI s. 287). *Vartofta härad* i Västergötland innehades 1442 av Fikke Bülow som pantlän under Ettak (RA perg. 9.6.1442). Efter hans död fick barnen behålla häradet, tills Sten Sture den äldre efter deras styvfader Arend Bengtssons (ulv) död överlämnade det till Nils Sture (Chronologicon genealicum s. 11). Sonen Svante Nilsson hade häradet 1497 (HSH 18 s. 187) men torde efter valet till riksföreståndare ha avstått det till hövitsmannen i Västergötland Åke Hansson (Tott) (jfr BSH V s. 36, 78, 103, 422). Efter dennes död förekommer fogdeförvaltning. 1528 innehades häradet av Västgotalagmannen Ture Jönsson (tre rosor) (GR V s. 194). *Vilske härad* hade någon tid före 1501 innehafts av Erik Eriksson d.y. (hövitsman på Älvsborg sedan 1499) (BSH IV s. 297). Häradet var från 1526 och ännu 1528 förlänat till Jörgen Lindormsson (GR III s. 158, V s. 195). *Gudhems härad* ingick sannolikt i Åke Hanssons förläning. Efter hans död bad såväl biskop Vincent i Skara som Ture Jönsson om häradet (BSH V s. 413, StA nr 1107, jfr även BSH V s. 422), men Sten Sture den yngre, som då var hövitsman i Västergötland föreslog sin fader att unna Lindorm Brunsson det (BSH V s. 459). 1527 fick Matts Kaffle Gudhems härad som län mot en årlig avgift av 100 mark danska (GR IV s. 294, V s. 195). *Kåkinds härad*, som 1466 förlänats till Åke Jönsson (Svarte Skåning) (RA perg. 19.10), var 1497 förlänat till Nils Clausson (Sparre av Ellinge) (HSH 18 s. 189). Denne torde ha fått behålla häradet eller senare ha återfått det, ty vid hans bortgång bad hans änka Margareta Lagesdotter om det (StA nr 806). Någon tid var det förlänat åt Per Månsson, men Svante Nilsson indrog det ånyo (StA nr 579). Sten Sture den yngre förordade 1511 (jfr ovan), att Lindorm Brunsson skulle få Gudhems eller Kåkinds härad. 1528 ingick Kåkind i Ture Jönssons förläning (GR V s. 194). *Ase härad* gavs 1496 i livstidsförläning till Knut Posse (FMU VI s. 21). Häradet ingick 1528 i Nils Olssons förläning (GR V s. 195). *Redvägs härad* tillhörde sannolikt Åke Hanssons förläning vid dennes bortgång (jfr BSH V s. 422). 1528 års

länslängd.⁹ Västra härad i Njudung och Södra Vedbo lågo enligt samma källa till *Eksjö* och innehades i tur och ordning av Bo Stensson, sonen Nils Sture och sonsonen Svante Nilsson.¹⁰ Under de yngre Sturarnas riksföreståndarskap förvaltades de båda häraderna separat, och vid Stockholms kapitulation 1520 fick Sten Sture den yngres änka rätt att behålla dem.¹¹ Sannolikt

register upptar häradet både under Ture Jönsson och under Karl Eriksson (Gyllenstierna), vars moder Anna Karlsdotter (Vinstorpaätten) ägde den i häradet belägna sätesgården Vinstorp (Vinsarp). *Frökinds härad* hade ingått i Ture Jönssons broders förläning. Dennes änka bad att få behålla det (StA nr 518). 1528 ingick det i Ture Erikssons förläning (GR V s. 195). *Asunda härad* i Uppland tillhörde Ivar Axelssons förläning i början av 1480-talet (jfr FABRICIUS, HT 1904 s. 283, K. HAGNELL, Sturekrönikan s. 281). *Lagunda härad* och Lagundsberg (Landsberga) voro 1497 förlänade till Erik Trolle till Ekholmen i det närbelägna Trögd (HSH 18 s. 185 f.). Lagundsberg var ännu 1528 bortförlänat (GR V s. 205). *Hagunda och Ulleråkers härad*er gävos 1457 som livstidsförläningar åt Ake Jönsson (Svarte Skåning) (RA perg. 15.3.1457). Båda häraderna innehades 1497 av Nils Clausson (Sparre av Ellinge) (HSH 18 s. 189), bosatt på Vik i Hagunda härad. *Norunda härad* gavs 1458 som livstidsförläning till Kristiern Bengtsson (Oxenstierna) (RA perg. 2.3.1458), vars sätesgård Salsta låg inom häradet. Norunda räknades 1497 till Stockholms län. *Våla härad* gavs 1457 som livstidsförläning till Arend Bengtsson (BRING (LAGERBRING), Samling af åtskilliga handlingar, II s. 256). *Rasbo härad* innehades enligt C 32 fol. 44 v av Gustav Karlsson (gumsehuvud) till 1468 och sedan av Greger Mattsson (Lillie). Bengt Laurensen till Frötuna bad i ett brev till Sten Sture den yngre om häradet (StA nr 1369).

⁹ Svante Nilsson, som genom gifte kommit i besittning av Ulvåsa, synes ha behållit Bobergs och Aska härad för egen räkning (BSH V s. 590, jfr HAMMARSTRÖM s. 14). Ulvåsa gård var emellertid 1521 förpantad till Linköpings domkyrka (GR I s. 3 f.). Detta har med all sannolikhet inneburit, att Hans Brask behärskat de båda häraderna. Tre år senare finnes en notis att Gustav Vasa berövat biskopen dessa båda härad (GR II s. 275). När Holger Karlsson 1527 fick biskopslottet Munkeboda som län, medföljde dock även Aska och Bobergs härad (GR IV s. 265). 1528 lades Aska under Hov och Boberg under Linköping (ALMQUIST, Lokalförvaltningen, III s. 143).

¹⁰ Sc 1951-52 s. 136. Ett förläningsbrev till Erik Karlsson (Vasa) 1467 på Stegeholms och Rumlaborgs län omfattade dock även Södra Vedbo.

¹¹ FMU VIII s. 29. Ännu i början av Gustav Vasas regering sammanhölles Västra härad och Södra Vedbo till ett fögderi (GR II s. 113), ehuru detta icke innehades av Sturarna. I dessa trakter skapades med tiden det Stureska grevskapet.

hade redan Bo Stenssons svärfader Sven Sture innehaft Södra Vedbo som län.¹²

Till Trollarnas *Bergkvara* i Varend låg också ett län. Termen Bergkvara län finnes belagd från Sten Sture den yngres tid¹³ och torde ha avsett Allbo och Kinnevals härader, som innehades av Birger Trolle, sonen Arvid Trolle samt sonsöner Erik och Ture Trolle.¹⁴ Den sistnämnde återfick, sedan han förlikat sig med Gustav Vasa, först det ena och sedan det andra häradet.¹⁵

Rävelstad i västra Uppland beboddes av Kristiern Nilsson (Vasa) under 1430-talet. Han hade då bl. a. Simtuna och Torstuna härader i förläning. Gården ärvdes av hustruns son Ture Turesson (Bielke), som 1458 fick Torstuna härad som livstidsförläning. Dennes son Sten Turesson hade 1497 Simtuna å sin moders vägnar och Torstuna som egen förläning.¹⁶

Ett liknande förhållande gäller de härader, som lydde under biskoparnas slott. Växjöbiskopen torde i regel ha haft Norrvidinge härad.¹⁷ Östkind lydde på Linköpingsbiskoparna Nils

¹² StA nr 255.

¹³ BSH V s. 590.

¹⁴ 1497 års länsängd berättar, att Birger Trolle på Karl Knutssons tid haft hela Varend utom Norrvidinge. På kung Kristians tid måste han nöja sig med Kinnevals härad. Återstoden fick Gustav Olsson (Stenbock) och Erik Ryning. Sedan fick Arvid Trolle Allbo och Kinnevals härader, som han hade 1497 (Sc 1951-52 s. 136). Vid Arvid Trolles fördrivning i samband med resningen 1501 tillföll Kinnevall Växjöbiskopen och Allbo Bengt Ryning (BSH V s. 69, 85, 108 ff.), som dog 1505. Påföljande år fick emellertid Erik Trolle båda häraderna, trots att biskopen fått löfte om Allbo som ersättning för Kinnevall (BSH V s. 108 ff., 128 ff.). 1517 hade Erik Trolle emellertid Konga härad, medan den yngre halvbrodern Ture hade Bergkvara län (BSH V s. 590). Om Konga vet man, att bönderna 1506 bortkörde Nils Ryning från häradet (BSH V s. 86). Befrielsekriget fördrev än en gång Trollarna från Varend.

¹⁵ GR II s. 200 (Kinnevall 1525), VIII s. 185 (Allbo 1533). Allbo hade 1523 förlänats till Ture Bengtsson (liljesparre) till Händelö, som emellertid dog påföljande år (GR III s. 233).

¹⁶ SFSS 17: 2 s. 176, RA perg. 9.2.1458, HSH 18 s. 186.

¹⁷ Redan under Karl Knutssons tid tillhörde Norrvidinge biskopen i Växjö.

och Kettils tid under Rönö.¹⁸ Hemming Gadh och Hans Brask hade Gullbergs härad under Munkeboda.¹⁹ Skånings, Kinne och Kållands häraderna innehades av biskop Brynolf i Skara 1497. De torde visserligen någon tid ha berövats hans efterträdare men utgjorde ännu vid biskopslänens slutliga indragning 1527 en enhet.²⁰ Stäkets län var på samma sätt tre häraderna, som lagts till ett ärkebiskopen tillhörigt slott.

Fristående förlänningar av i stort sett samma typ som häradsförlänningarna utgjorde de perifert liggande landskapen Dalsland, Värmland, Dalarna, Medelpad, Ångermanland och Norrbotten. Dessa voro förläningsmässigt icke uppdelade i häraderna. Endast Nordmarks härad i Dalsland (nu i Värmland) utgjorde en enhet för sig.

Dessa förlänningar kunde icke knytas till någon sätesgård i närheten utan förlänades ofta till långt bort boende personer.

Även under kung Kristians tid hade denne ett härad. Ett belägg på att Norrvidinge lydde under biskopen finns från 1497, allt enligt länslängden av detta år (Sc 1951-52 s. 136). 1507 omnämnes Peder Turesson som länsinnehavare (BSH V s. 182 ff.). Det kan tänkas, att biskopen måst avstå från sitt gamla län, då han 1501 fick det större Kinnevall, men tänkbart är också, att Norrvidinge är felskrivning för Uppvidinge. Den 29 maj 1525 fick Johan Olsson Norrvidinge, som han ännu innehade, då 1528 års länslängd tillkom (GR II s. 125, V s. 200).

¹⁸ Sc 1951-52 s. 136. – Karl Knutsson förvärvade Rönö gård av biskop Nils 1441 (SMR 1426, jfr vidare LUNDHOLM s. 10). Året dessförinnan hade han fått Aska och Östkindens häraderna som pantlän (SMR 1054). Vid sin död 1470 gjorde han fortfarande anspråk på Rönö, och de båda häraderna kommo i arvingarnas händer efter hans frånfälle (HT 1943 s. 23, C 8 fol. 1 ff. RA, RA perg. 4.4.1474). Biskop Kettils innehav av Rönö gård och Östkind torde alltså få dateras till tiden för Karl Knutssons landsflykt. Brodern Erik fick för övrigt Aska härad som län 1467 (jfr GILLINGSTAM s. 455 f.). Östkind räknades 1530 till Stegeborgs län.

¹⁹ BSH V s. 136 (1507), GR II s. 200 (1525). Efter Västeråsriksdagen kom häradet liksom biskopsslottet Munkeboda att förlänas till Holger Karlsson (Gera) (GR IV s. 265). Då denne påföljande år blev hövitsman på Stegeborg, lades häradet under Linköpings gård (ALMQUIST, Lokalförvaltningen, III s. 143).

²⁰ HSH 18 s. 188, 191, BSH V s. 39 f., 59, 413, HSH 20 s. 128, StA nr 477, 542, GR IV s. 436 f. Dessa tre häraderna jämte Frökinds och Vedens tillhörde 1528 Ture Eriksson (Bielke) (GR V s. 195). Biskopsgården Brynjolfsbo (Brunsbo) låg i Skånings härad och Läckö i Kållands härad.

Ärkebiskop Jakob Ulvsson var sålunda läntagare både till Norrbotten och till Nordmarks härad.²¹ Värmland och Dalsland torde tidigare ha tillhört Örebro län.²² Dalarna tillhörde Nils Stures förläning, då denne var hövitsman på Västerås. Som läntagare i Ångermanland omnämnes på Sten Sture den äldres tid Svante Nilsson, Ivar Axelsson och Knut Posse, alla bosatta i helt andra delar av landet.²³

Sockenförläningarna lågo både inom slottslänen och inom häradsförläningarna.²⁴ I nordöstra Uppland synas socknarna ha förlänats bort var för sig, även om »Östhammars län» ursprungligen utgjort ett samlande begrepp.²⁵

²¹ SPEGEL, Skriftelige Bewis, s. 64, 66 (1471), HSH 18 s. 183 f. (1497). På närmare håll hade Jakob Ulvsson förutom Stäkets län även Olands härad i Uppland (RA perg. 28.11.1483). – Nordmarks härad förvaltades 1502, 1506 och 1508 av kronan (HAMMARSTRÖM s. 14, 84). Gustav Vasa förlänade det den 22 oktober 1523 till den utvalde biskopen i Strängnäs Magnus Sommar.

²² Se härom LUNDHOLM s. 186 n. 7. Under yngre Sturetid och 1520-talet låg Värmland under fogdeförvaltning (HAMMARSTRÖM s. 14, 63 ff., 262 ff.). Dalsland var 1504 förlänat till Peder Ragvaldsson (BSH V s. 8) samt 1526 och 1528 till Nils Olsson (GR III s. 279, V s. 195). Ede och Sundals socknar voro dock vid sistnämnda tillfälle förlänade till Erik Starke resp. Jakob Krumme (GR I s. 265 f., IV s. 311, V s. 197).

²³ Jfr härom HAGNELL s. 280 f., P. SJÖGREN, Ätten Posse, s. 227.

²⁴ Förutom de sockenförläningar, som närmare behandlas nedan, kan nämnas: *Laxarby socken* i Vedbo härad i Dalsland ingick 1457 tillsammans med Örs, Eds och Tisselskogs socknar i Jöns Lage Posses förläning (RA perg. 26.5.1457).

Masku socken i Finland ingick liksom Pike socken 1409 i Åbobiskopens län (SD nr 1029). Lagmannen Henrik Bitz hade vid sin död Masku samt *Virmo skogsbygd* och *Lemo* i Bjerno socken. Hans änka Anna Hansdotter (Tott) behöll Lemo (FMU VI s. 413, GRÖNBLAD, Nya källor, s. 225, StA nr 496).

Askers socken i Närke omnämnes som livstidsförläning åt Bo Djure 1410 (SD nr 1251) och som Metta Ivarsdotters förläning 1512 (BSH V s. 494 ff.).

Lännäs socken i Närke ingick 1497 i Strängnäs biskopens förläning (HSH 18 s. 184).

Skyllinge socken i Oppunda härad i Södermanland gavs 1476 i förläning åt Åke Jönsson (Svarte Skåning) (BSH IV s. 44).

²⁵ A 6 fol. 99. Begreppet förekommer 1442, då ärkebiskop Nils fick länet utom Lövsta och Hällnäs socknar (RA perg. 12.6.1442, jfr även RA perg. 16.9.1433), och 1465, då länet jämte Olands härad tillföll hans efterträdare Jöns Bengtsson (Oxenstierna) (RA perg. 9.2.1465). *Lövsta socken*, som under Sten Sture den

Ett mycket stort antal av de sockenförläningar, vars innehavare äro kända, voro knutna till en sätesgård. Detta gäller t. ex. Hannäs och Tryserums socknar i Tjust, som innehafts av olika ägare till *Fågelvik*, som ligger i Tryserums socken.²⁶ Åtvids socken i Östergötland var förlänad till ägarna av *Herrsäter* i grannsocknen norr därom.²⁷ Vånga fjärding i samma landskap innehades 1457 av Magnus Gren och 1497 av svärnyngres tid innehafts av Kristiern Bengtsson (Oxenstierna) (StA nr 1380), gavs jämte *Valö* och *Hällnäs socknar* 1527 till Bengt Nilsson (GR IV s. 1). *Börstils socken*, som nu räknas till Frösåkers härad, begärdes 1506 som län av Sten Kristiernsson (Oxenstierna) (BSH V s. 85 f.). Socknen gavs tillsammans med *Frösåker* och *Västlands socken* till Håkan Nilsson 1523 (GR I s. 169 ff.). Fem år senare voro emellertid Frösåker och *Edbo härad* (Edebo socken) förlänade till domprosten Göran Turesson (tre rosor) i Uppsala och Västlands socken till fru Anna på Aspnäs (GR V s. 202). Bland de senmedeltida förläningsinnehavarna märkas Bengt Gregersson (Lillie av Greger Mattssons ätt) i Frösåkers härad (1497, HSH 18 s. 187) och Tönne Eriksson (Tott) i Västlands socken (1504, FMU VI s. 284 f.). Å 6 upptar även *Håverö* och *Tegilsmora* (nu i Olands härad) *socknar* som särskilda enheter. – Enligt 1413 års skattebok skulle Östhammars län bestå av fyra socknar (HAUSEN a. ed. s. 307).

²⁶ Karl Knutsson erhöll socknarna som pantlän 1440 (SMR 1054). Efter dennes död uppdelades räntan mellan döttrarna (C 8, RA). När Magdalena Karlsdotter upplät arvsrätten till sitt lösöre till maken Ivar Axelsson, undantogs pant-rätten till dessa båda socknar (RA perg. 4.4.1474). Med tiden torde de ha tillfallit Karl Knutssons dotterson Erik Eriksson d.y. (Gyllenstierna) (död 1502), men de tillkommo sedan icke hans änka Anna Karlsdotter (Vinstorpaätten). Herr Eriks systerson Åke Hansson (Tott) vädjade 1506 till Svante Nilsson om att han skulle återgiva henne dem. Sannolikt ha de under hela Sturetiden utgjort en särskild förvaltningsenhet.

Den 22 oktober 1523 erhöll Arvid Västgöte förläningen (GR I s. 169), som fyra år senare övergick till Jörgen Eriksson, en son till Erik Eriksson, som bortsett från några år under Erik XIV:s regering ända till sin död 1576 behöll socknarna, vilka också kommo att tillfalla sonen Nils Jörgensson och sonsonen Nils Nilsson (död 1622) (GR IV s. 334, ALMQUIST, Lokalförvaltningen, II s. 11 f.). Herrarna till Fågelvik hade således med korta avbrott denna förläning i 180 år.

²⁷ Åtvidaberg hade 1467 förlänats till Erik Karlsson (Vasa) (RA perg. 18.2. 1467). Senare hade både berget och socknen tillhört Johan Bese till Herrsäter, efter vars död både systersonen Nils Bese och svärsonen Erik Turesson (Bielke) önskade övertaga länet, vilket lyckades för den senare (FMU VI s. 368 f., StA nr 348). Vid hans död blev det nya förhandlingar, men änkan Gunhild Johansdotter fick behålla länet (HSH 20 s. 287 ff., FMU VII s. 204). Se vidare WESTIN, Riksföreståndaren, s. 63 f. samt n. 72, s. 93 n. 13.

sonen Bengt Ryning, båda bosatta på *Ål* (Grensholmen) i Vånga socken.²⁸ Ösmo socken i Södermanland förlänades 1457 till Arend Bengtsson (ulv).²⁹ I denna socken låg förutom hans sätesgård *Nynäs* även *Hammersta*, vars ägare Erenigle Nilsson 1465 fick grannsocknen Sorunda i förläning.³⁰ Då Sten Sture den äldre 1497 lämnade riksföreståndarskapet, fick han, som då ägde *Hammersta*, bl. a. Sorunda och Ösmo i förläning.³¹

Stora Mellösa socken i Närke, där *Göksholm* ligger, var förlänad både till Bengt Stensson (Natt och dag) och till hans sonson Johan Månsson och på Gustav Vasas tid till dennes son Måns Johansson.³² Peder Turesson till *Kråkerum* i Mönsterås socken i Småland hade 1507 icke endast Mönsterås utan också grannsocknarna Ålem och Döderhult.³³ Peder Slatte till *Vinketomta* i Vimmerby socken hade mot slutet av Svante Nilssons regering denna socken samtidigt som två andra medlemmar av släkten hade Frödinge och Rumskulla socknar i samma härad (Sevede).³⁴

Fru Birgitta Tordsdotter (Bonde) på *Penningby* tillerkändes 1520 Bro och Frötuna skeppslag.³⁵ Denna förläning tillhörde 1483 hennes fasters make Nils Sture, vilken liksom hennes farfar Karl (Tordsson) Bonde en tid varit bosatt på *Penningby*.³⁶ I anslutning till sätesgården *Rydboholm* hade Gustav Vasas fader Erik Johansson en förläning 1508.³⁷

Liknande belägg finnas från 1520-talet. Knut Lindormssons

²⁸ RA perg. 21.10.1457, HSH 18 s. 189. Hustru Anna på Tyresö hade området som län 1528 (GR V s. 205).

²⁹ RA perg. 15.3.1457.

³⁰ RA perg. 8.2.1465.

³¹ FMU VI s. 96.

³² SFSS 17: 2 s. 200, StA nr 927, GR I s. 169 ff.

³³ BSH V s. 182 ff. Jfr även »länsregistret av år 1485» Sc 1951-52 s. 138.

³⁴ StA nr 585. Alla tre förläningarna återkallades.

³⁵ RA ppr 7.3.1520.

³⁶ DD I s. 133. Däremot saknas länet bland Svante Nilssons förläningar 1497.

³⁷ StA nr 1000. A 6 upptar fol. 99 v Ryds skeppslag (nu en del av Danderyds skeppslag).

änka, bosatt på *Sjögerås*, hade 1528 Kleva socken i Vilske härad i Västergötland som förläning. Nils Ribbing hade då Torestorps socken i Marks härad i samma landskap. I denna socken låg Ribbingarnas sätesgård *Svansryd* (Svansjö). Fru Anna på *Aspnäs* i norra Uppland hade Västlands socken några mil därifrån. Hannäs och Tryserums socknar innehades av Jörgen Eriksson på Fågelvik.³⁸

I en del fall, där intet säkert belägg finnes, kan man antaga, att en viss sockenförläning, som omnämnes i Hans Brasks länslängd, innehafts av ägaren till en viss sätesgård. Sålunda omnämnes Rydbo (Östra Ryd) och Gårdeby socknar i Skärkinds härad i Östergötland. I den förra låg Gera-ättens sätesgård *Björkvik*. I Lösings härad i samma landskap omnämnas Dagsbergs och Styresta socknar. I grannsocknen väster därom, S:t Johannes, låg *Händelö*, riksrådet Björn Åbjörnssons (liljesparre) sätesgård. I Eds socken (Ö. och V. Eds socknar) i Tjust låg *Vinäs*, sätesgård för riksrådet Nils Bosson (Grip).

En del av småförläningarna hade sitt centrum i en kungsgård. Som särskilda förläningar omnämnes sålunda i A 6 Gamla Uppsala, husabyarna i Tierp, Norunda, Trögd, Åsunda härad och Dalarna samt kungsgårdar i Borgå län och i Pargas i Finland, men även Kungsåra och Östensbro med Björksta och Tortuna socknar i Västmanland samt Ludgo socken i Södermanland bör nog räknas till denna grupp.³⁹ Regal vid bergsbruket upptagas också för sig, t. ex. Åtvidaberg, »Koppardalarna», Silvberg, Sala gruva, Norrbärke, Söderbärke och Grängsö (Grängesberg). Vidare voro en del städer bortförlänade.⁴⁰

³⁸ GR V s. 195, 202, 199.

³⁹ Att *Gamla Uppsala* under Sturetiden var en särskild förläningsenhet framgår av ett brev från 1503, i vilket Knut Eskilsson (Banér) ber om detta län (StA nr 961 a).

Ludgo socken ingick i Ake Jönssons (Svarte Skåning) län (RA perg. 10.3.1457, 19.10.1466, 24.10.1482). På 1520-talet var den förlänad till Nils Krumme (GR V s. 205).

⁴⁰ Städerna upptagas i A 6 i regel landskapsvis (fol. 88 v, 93 v, 99 v, se även

En annan typ av småförläningar blev i början av Gustav Vasas regering mycket vanlig. En fogde i ett räkenskapslän fick en mindre del av länet som tjänstelän utan redovisningsplikt.⁴¹ Systemet hade använts redan under Sturetiden, men det har icke satt några spår i A 6.⁴²

Långt ifrån alla småområden, som enligt andra källor voro förlänade under Sturetiden, ha upptagits i A 6. Sålunda saknas t. ex. Götala kungsgård i Västergötland, Näveberg, Mörkö (under Hörningsholm) samt Ösmo, Åkers, Västermo och Säterbo socknar i Södermanland, (Stora) Mellösa socken samt de s. k. stigebönderna (i Glanshammars härad) i Närke, Bexede fjärding (i Njudung) samt Ålems, Mönsterås och Rumskulla socknar i Småland, Odensvi socken i Västmanland, Lillkyrka socken i Uppland och Runa gård i Finland.⁴³ Alla dessa behöva emellertid icke ha varit bortförlänade samtidigt.

Jämför man däremot A 6 med förläningslängden 1528, finner man i den senare – förutom de forna kyrkliga inkomster, som blivit bortförlänade – ett stort antal andra socknar och enstaka gårdar, som ej upptagits i A 6, t. ex. Nerpes socken i Satakunta, Loppis, Viktis och Pälkene socknar i Tavastland, Vilske-Kleva och Torestorps socknar i Västergötland, Eds och Sundals sock-

fol. 91 v, 94 v, 95, 98). *Skara* tillhörde 1497 biskop Brynolfs förläning (HSH 18 s. 191, jfr även BSH V s. 39 f.). *Lidköpings*, *Skövde* och *Hjo* städer ingingo 1466 i Åke Jönssons (Svarte Skåning) förläning (RA perg. 19.10.1466). Ture Jönssons (tre rosor) önskade 1511 Lidköping som län (BSH V s. 442). *Uppsala* stad tillhörde 1497 Jakob Ulvssons förläning (HSH 18 s. 183 f.). – Vidare upptages *Ullarvi* i A 6 fol. 93 v. Ullarvi gåll i Vadsbo härad i Västergötland omtalas 1516, då Erik Abrahamsson (Lejonhufvud) ansåg, att Axel Mattsson (Hällekisätten) borde få denna förläning (StA nr 1312).

⁴¹ Jfr HAMMARSTRÖM s. 281.

⁴² StA nr 584, 588, 716, 1302, 1812. Jfr HAMMARSTRÖM s. 62, 72.

⁴³ FMU VI s. 96, 148 f., VIII s. 29, BSH IV s. 173, V s. 182 ff., HSH 18 s. 193, StA nr 197, 495, 584, 585, 927, 1071, 1812, RA perg. 10.3.1457, 15.3.1457, 3.2.1465. – Som förläningsstagare för stigebönderna står i 1497 års länsregister Abraham Kristiernssons (Lejonhufvud) maka. Detta kanske skall tolkas som ett tecken på att han redan var död vid tiden för kung Hans kröning 1497. Han medtages emellertid som utfärdare till några rådsbrev 1499 (ST III s. 477 f., 703). På

nar i Dalsland, Sillareds, Svanskogs och Gunnarskogs socknar i Värmland, Stenbo (Östra Stenby) socken i Östergötland, Vingsö, Björkskogs och Ervalla socknar i Västmanland, (Stora) Mellösa socken i Närke, Bro socken i Uppland, Västermo, Säterbo, Jäders, Västerljungs, Österhaninge, Tuna och Bettna socknar i Södermanland samt lapparna i Umeå socken.⁴⁴

Å andra sidan saknas också huvuddelen av de i A 6 upptagna småförläningarna i 1528 års längd. Medtagna äro där i stort sett endast Sagu socken, Salo och Lemo bol i Finland, Borgs socken och Ludderhuvuds by i Östergötland, Hannäs och Tryserums socknar i Småland, Ludgo och Skillinge socknar i Södermanland, Kungsåra i Västmanland samt socknarna i nordöstra Uppland.⁴⁵

Visserligen äro alla småförläningarna i A 6 icke heller be- lagda från Sturetiden, men då källmaterialet från denna tid är av mera sporadisk karaktär än det från 1520-talet, hindrar denna omständighet icke en slutsats, att listorna över de smärre förläningarna i A 6 snarare avspeglar förhållandena under Sturetiden än dem, som rådde mot slutet av 1520-talet.

Vill man däremot behandla alternativet Gustav Vasas allra första regeringsår, stå endast få notiser till buds för en jämförelse. Onsala socken i Uppland (finnes i A 6 men ej i 1528 års längd) förlänades 1526 till konungens mormor Sigrid Eskilsdotter (Banér), som dog hösten 1527.⁴⁶ Stigebönderna i Glans-

intet av dessa återfinnes hans sigill. I det ena fallet saknas t.o.m. hålet för sigillremsan. En annan förklaring är att länet var ett arv efter hennes fader Måns Bengtsson (Natt och dag). I varje fall är det unikt, att en gift kvinna hade ett eget län i makens livstid, även om hon varit av betydligt högre börd än han.

⁴⁴ GR V s. 192 ff.

⁴⁵ Salo bol i Åbo län gavs den 25.9.1525 åt Ake Clausson i förläning (GR II s. 227, V s. 193). Han hade 1528 även Lemo, medan Sagu socken innehades av Erik Flemming (GR V s. 192). Borgs socken i Memmings härad förlänades 1525 till Krister Henriksson, som några månader senare fick hela häradet i förläning (GR II s. 58, 113). Ludderhuvuds by var 1528 förlänad till borgmästaren Per Jonsson i Söderköping (GR V s. 199).

⁴⁶ GR III s. 312.

hammars härad (omtalade 1497 men ej i A 6 eller 1528) gavs 1523 till marsken Lars Siggeasons syster, samtidigt som konungens då ännu icke omgifna syster fick Villåttingen i Södermanland (saknas både i A 6 och 1528).⁴⁷

Därtill kommer att en del av de 1528 men ej i A 6 upptagna länen kan beläggas redan 1525–27 och i ett par fall, Visingsö samt Eds socken i Dalsland, redan tidigare (22 oktober 1523 respektive 6 oktober 1524).⁴⁸

Sannolikheten talar således för att listorna under »i förläning» tillkommit redan under Sturetiden.

III

Uppgifterna om Stockholms län i Hans Brasks länsregister äro något dunkla. Omedelbart efter rubriken Stockholms län står Roden, Tälje län och Törn, varefter på nästa sida följer ett större antal större eller mindre enheter på skilda ställen i landet, vilka icke kunna ha utgjort Stockholms län i inskränkt bemärkelse.¹

Även i 1497 års längd räknades skeppslagen i Roden,² Södertörn samt Hölebo och Öknebo härader i Södermanland, vilka 1413 tillsammans med halva Södertörn utgjort Tälje län,³ till Stockholms län.

⁴⁷ GR I s. 169 ff.

⁴⁸ GR I s. 169 ff., 265 f.

¹ A 6 fol. 96 f.: Svartsjö, Åkerbo härad (i Västmanland), Tierps härad (i norra Uppland), Älvkarleby, Värmdö, Sorunda och Huddinge (på Södertörn), Sunnerbo och Västbo (i Småland), Hälsingland, Åbo, Borgholm, Vadsbo (i Västergötland), Noraskog, två par i Falu gruva.

² Av listan över områden i förläning att döma skulle endast en mindre del av Roslagen ha legat direkt under Stockholm. Hela norra Roden samt Frötuna, Åkers, Ryds och Bro skeppslag undantogs. Återstå skulle sålunda endast Danderyds skeppslag, som då icke inkluderade Ryds skeppslag, Värmdö skeppslag samt några öar, bl.a. Lovön, som nu räknas till Färentuna härad. – Om begreppet skeppslagen se WESTIN, Sc 1951–52 s. 186 n. 2.

³ Möjligen kan det Tälje län, som avses i A 6, ha varit något större än 1413. Selebo och Åkers härader i Södermanland saknas nämligen helt i A 6. Selebo härad, som gränsar till Öknebo härad, var emellertid 1497 förlänat till biskop

Sju häradar i sydvästra Uppland hade 1413 jämte halva Södertörn och några skeppslag utgjort Stockholms län. Sex av dem återfinnas under detta län 1497. Dessa sju häradar (Seminghundra, Sollentuna, Vallentuna, Lyhundra, Sjuhundra, Långhundra och Nardinghundra) saknas helt i A 6. Man torde kunna antaga, att de innefattats i rubriken Stockholms län.

Den lista, som börjar överst på nästa sida, är mera förbryllande. Då vissa av områdena (Sunnerbo, Västbo, Åbo, Borgholm, Vadsbo) icke kunna räknas in under Uppland, som rutinmässigt placerats överst på sidan, måste de på ett eller annat sätt ha med Stockholms län (i vidsträckt betydelse) att göra. I samma riktning talar den omständigheten, att därefter placerats de län, som lågo till »rikets drätsel»⁵ och till »myntet».⁶ Man kan således här räkna med en förteckning över län, som på ett eller annat sätt stått till den centrala statsmaktens disposition.⁷

Tierp och Hälsingland hade redan 1497 räknats till Stockholms län.⁸ Svartsjö och Sorunda socken hade tidigare varit

Cort Rogge i Strängnäs (HSH 18 s. 184), och 1523 fick den utvalde biskopen Magnus Sommar båda häraderna i förläning (GR I s. 169 ff.). Biskopen mellan dem, Mattias Gregersson (Lillie av Greger Mattssons ätt) hade däremot Rekarne som län. Då sistnämnda förläning motiverades av hans resa till Danmark 1504 och kunde indragas 1508 (BSH V s. 298), är det långt ifrån uteslutet, att han även haft Selebo och/eller Åkers härad.

⁴ Sc 1951-52 s. 135. HAUSEN a. ed. s. 306 f. Jfr HAMMARSTRÖM s. 473 f.

⁵ Koppardalarna och Silvberg (i Dalarna).

⁶ Tullen och ett par i Sala gruva.

⁷ Sunnerbo, Västbo, Åbo, Borgholm och Vadsbo samt Hälsingland och Norskog upptagas i A 6 även i samband med respektive landsdel.

⁸ Sc 1951-52 s. 135. Jfr StA nr 588, 1302. – Tillfälligt var däremot räntan av Hälsingland bortförlänad (JAHN, Danmarks politisk-militaire Historie, s. 756). Se även BSH V s. 482, jfr WESTIN, Sc 1948-49 s. 216. – Det mellanliggande *Gästrikland* bortförlänades däremot. På 1430-talet avstods det av Kristiern Nilsson (Vasa) till Matts Ödgisleson (Lillie av Greger Mattssons ätt) (GILLINGSTAM s. 218 f.). Stockholms stad fick 1470 landskapet som pant för Karl Knutssons skulder (PSS I s. 135). 1497 räknades det till Stockholms län (Sc 1951-52 s. 135). Två år senare kom det att ingå i Sten Sture den äldres län, då denne avstod från en del finska slottslän (LUNDHOLM s. 177). 1504 pantsattes det till Stockholms stad,

självständiga län, men i varje fall Svartsjö stod sedan 1487 – bortsett från åren 1497–1501 – till riksföreståndarens disposition.⁹ Ett liknande förhållande kan ha gällt Huddinge och Värmdö, som också lågo inom det område, som hörde till Stockholms län.

Åbo hade redan 1470 varit riksföreståndarens eget län.¹⁰ Sunnerbo och Västbo hade av Sten Sture den äldre indragits i början av 1490-talet.¹¹ Vadsbo tillföll Svante Nilsson 1504,¹² och Borgholm bortförlänades icke ånyo efter återerövringen 1510.¹³ Åkerbo härad torde från upproret 1501 ha tillhört de yngre Sturarna.¹⁴ Noraskoga gjorde Svante Nilssons änka Metta Ivarsdotter anspråk på efter hans död, men styvsonen-riksföreståndaren lade beslag på detta län.¹⁵ Vid vilken tidpunkt Älvkarleby och »två par i Falu gruva» kom i den centrala statsmaktens besittning kan icke besvaras.

Både under yngre Sturetid och under de första åren av Gustav Vasas regering behärskade emellertid regenten åtskilliga andra områden. Redan från hösten 1523 äro kungliga fogdar i

denna gång för 3000 mark (STYFFE, BSH V s. XVII). 1530 hade det samma fogde som Tierps, Våla och Norunda häradar i Uppland (ALMQUIST, Lokalförvaltningen, III s. 146).

⁹ Se härom LUNDHOLM s. 108, 172, 198. HAMMARSTRÖM s. 14.

¹⁰ HADORPH, Rijn-krönikor, II s. 255 f.

¹¹ Häraderna gävos 1483 som livstidsförläning åt Gustav Olsson på Tofta och hans hustru Ingrid Bengtsdotter (Vinstorpaätten) (jfr HÄRENSTAM s. 93 f.). Efter hans död indrog Sten Sture den äldre båda häraderna till kronan (Sc 1951–52 s. 139). Gustav Olssons änka Anna Turessdotter (Bielke) hade en tid en åtting av Sunnerbo, som hon emelleritd berövades av Svante Nilsson (BSH V s. 514).

¹² Häradet ingick 1497 i Nils Claussons (Sparre av Ellinge) förläning (HSH 18 s. 189). Två år senare gavs det till Sten Sture den äldre, men hans änka måste 1504 lämna det ifrån sig till Svante Nilsson (LUNDHOLM s. 177, 197). Därefter torde det ha legat under fataburen (HAMMARSTRÖM s. 14).

¹³ Se härom HAMMARSTRÖM s. 22.

¹⁴ L. SJÖDIN, Arvid Siggessons brevväxling, s. 489.

¹⁵ BSH V s. 494 ff., jfr HAMMARSTRÖM s. 27 n. 9. – Samma år erbjöds förläningen åt Erik Turessons (Bielke) änka Gunhild Johansdotter (Bese) (HSH 24 s. 20 ff.). – Noraskoga hade ingått i drottningarna Dorotheas och Kristinas morgongåvor (ST III s. 647 f., 703, 703 f.).

Aska, Bobergs och Memmings häradar i Östergötland samt i Ulleråkers, Vaxala och Bälunge häradar i Uppland kända.¹⁶ Halvtannat år senare omtalas fogdar i Dalarna, i Tvetå härad i Småland, i Simtuna och Torstuna häradar i Uppland, i Gästrikland, i Bro, Håbo, Hagunda och Ärlinghundra häradar, i Tierp, Norunda och Våla häradar i Uppland, i Värmland, i Västra härad och Södra Vedbo samt i Östbo i Småland.¹⁷

Även en del av slotten innehades vid denna tid av fogdar. Ingrid Hammarström anför (förutom Stockholm, Åbo och Borg-holm) Västerås, Örebro, Nyköping, Stegeborg, Viborg, Olovsborg, Raseborg och sannolikt Tavastehus.¹⁸ Skulle länslängden i A 6 ha härstammat från denna tid, förefaller urvalet av de perifera län, som anföres efter rubriken Stockholms län, ha tillkommit rent slumpmässigt.

Också de yngre Sturarna hade behärskat andra områden än dessa. Svante Nilsson hade behållit sitt gamla län Örebro till 1507.¹⁹ Han innehade även Värmland, som han hade kvar i varje fall under 1510.²⁰ Vidare kvarstodo länen under Ulvåsa (Aska och Bobergs häradar)²¹ och Eksjö (Västra härad och Södra Vedbo).²² Tvetå och Vista häradar indrogos efter Nils Claussons död 1505, förlänades sedan till Åke Hansson men indrogos åter 1509, och påföljande år hade riksföreståndaren en fogde där.²³ Sten Sture den äldres änka Ingeborg Åkesdotter måste 1504 lämna ifrån sig Västerås län och Dalarna, och vid

¹⁶ GR I s. 169 ff.

¹⁷ GR II (t.o.m. 31.5.1525). Jfr ALMQUIST a. a.

¹⁸ HAMMARSTRÖM s. 195 ff.

¹⁹ Se härom SJÖDIN s. 507 f.

²⁰ BSH V s. 415.

²¹ Aska härad låg enligt 1497 års länslängd under kungsgården i Vadstena. Häradet hade tillhört Karl Knutsson och under dennes landsflykt Erik Karlsson. Efter 1470 tillföll det konungens svärson Ivar Axelsson (RA perg. 4.4.1474, LSB perg. 5.9.1479, 12.3.1484). Det var tydligen först efter dennes fall, som det lades under kungsgården i Vadstena.

²² Se härom HAMMARSTRÖM s. 14 n. 7.

²³ Se härom HAMMARSTRÖM s. 20 ff.

hennes död indrogs även Kumogårds län²⁴ Någon tid synes även fogden i Trögd ha lytt under Stockholms slott.²⁵

Om länsregistret i A 6 tillkommit under yngre Sturetid, varför saknas då dessa områden i den här diskuterade delen av registret? I varje fall länen under Ulvåsa och Eksjö ha med all sannolikhet betraktats som de yngre Sturarnas privata län, som inte hade med deras ställning som riksföreståndare att göra. Korsholms län var en ersättning för Svante Nilssons tidigare utgifter, men detta gällde även Vadsbo härad och Svartsjö, som upptagits i listan. Västerås län är då mera svårförklarligt. Tänkbart är naturligtvis att listan tänkts fortsätta efter inskotten »till rikets drätsel» och »till myntet». I så fall inkluderas förutom Västerås län även Stäkets län, som indrogs först i samband med konflikten mellan Sten Sture den yngre och Gustav Trolle.²⁶

Trots dessa få undantag måste man konstatera, att såvitt man kan bedöma, ger A 6 genom denna lista en god beskrivning på vilka län, som i sin helhet kunde disponeras för den centrala statsmakten under yngre Sturetid.

Även för den problemställning, som traditionellt varit den primära vid studiet av de senmedeltida länsregistren, kan således registret i Hans Brasks kopiebook giva ett bidrag, kanske t. o. m. bättre än 1497 års register, som endast avsett att giva en uppgift om vilka län, som plägade »ligga under kungens fatabur och under slotten», en formulering, som icke självklart måste innebära detsamma som »de land och län, som plägade av ålder lyda under konungens fatabur, som han själv innehaver till sitt bords uppehälle och sätter där sina egna ämbetsmän och fogdar», som det heter i »1485 års länslängd».²⁷

²⁴ Se härom LUNDHOLM s. 195 ff., HAMMARSTRÖM s. 15.

²⁵ HAMMARSTRÖM s. 70, 474. – Den siste kände förläningsinnehavaren var Nils Stensson (Natt och dag) på 1430-talet (SFSS 17: 2 v. 3390 ff.).

²⁶ Ett särskiljande av Västerås län och Dalarna, som i realiteten haft Nils Sture som gemensam hövitsman 1466–93, hade redan skett i 1497 års längd (Sc 1951–52 s. 135, 139).

²⁷ Sc 1951–52 s. 134, 135.

IV

Länsregistret i Hans Brasks kopiebok har tydligt karaktären av en avskrift. Man kan därför knappast tillmäta handskriftens tillkomsttid någon avgörande betydelse vid dateringen av registret.¹ Då kopieboken är disponerad ämnesvis, kan ej heller dateringen av de brev, som förekomma närmast före eller efter länsregistret, åberopas i detta sammanhang.²

Innehållsmässigt pekar längden, såsom ovan utretts beträffande slottslänens omfång och småförläningarna, snarare på Sturetiden än på Gustav Vasas regeringstid. Ingrid Hammarström, som senast yttrat sig i frågan, har av liknande skäl hävdad, att registret icke kan ha tillkommit senare än 1524.³

Den finländske forskaren K. Grotenfelt har tidigare fäst uppmärksamheten på notisen »Hoffuenskälls förläning» (fol. 94v). Då väpnaren Clement Hogenskild avled 1512, har detta år kunnat sättas som terminus ante quem.⁴

Då det om räntan i Frötuna skeppslag (fol. 99v) heter, att kung Hans lade av 40 mark höpengar, kan längden i sin nuvarande form icke ha tillkommit före kung Hans regeringstid.

Följer man den ovan givna tolkningen av notiserna under Stockholms län, kan längden icke ha tillkommit under den tid, då Borgholm lydde under danskt välde, utan först efter återerövringen 1510. Det förhållandet, att längden förutsätter, att brytningen i Sala gruva kommit i gång, pekar i stort sett i samma riktning.

Då räntan anges för en del områden, har man antagit, att registret skulle äga samband med förberedelserna för betalningen av den tribut till den danske konungen, som i princip

¹ Så hos HAMMARSTRÖM s. 27.

² Så i FMU nr 6346. – Jfr DOVRING, De stående skatterna, s. 414.

³ HAMMARSTRÖM s. 28.

⁴ GROTENFELT, Suomem historia 3, s. 82. – Om Clement Hogenskild se GIL-
LINGSTAM s. 695.

beslutats 1509 och som aktualiserades i samband med de nya unionsförhandlingarna 1512.⁵

Länsregistret, som uppenbarligen härstammar från riksråds-kretsen, borde alltså kunna dateras till åren 1510–1512. Den inre motsättningen under Svante Nilssons sista år och striderna kring riksföreståndarvalet 1512 kunna mycket väl ha bildat bakgrunden för upprättandet av en sådan längd.

Naturligtvis kan man icke bortse från möjligheten av olika skikt i detta länsregister. Ingrid Hammarström anser icke, att registret i dess helhet bör återföras till tiden omkring 1512.⁶ Möjligheten av att det i huvudsak är äldre bör också prövas.

Listan över områden under Stockholms län kan mycket väl ha varit aktuell, innan Arvid Trolle 1493 eller 1494 fick Borg-holm i förläning. Det finns intet, som motsäger, att just de i längden uppgivna områdena stått till Sten Sture den äldres disposition efter Ivar Axelssons fall 1487 och läntagaren i Sun-nerbo och Västbo Gustav Olssons frånfälle i början av 1490-talet, även om han sannolikt haft fogdar och icke självständiga hövitsmän också i vissa finska län.⁷ Vadsbo härad kan t. ex. senare men före 1497 ha förlänats till Nils Clausson.

Ej heller finns det några källuppgifter från denna tid, som peka i annan riktning angående länens omfattning och småför-läningarna, bortsett från att hövitsmannen på Västerås Nils

⁵ Se HAMMARSTRÖM s. 28 n. 12 och där a. a. – Dessa ränteangivelser äro emel-tert tid svårtolkade. För vissa områden verifieras de helt av annat samtida käll-material. Påfallande är att flertalet av dessa områden betalade skatt i en enda persedel. Ibland överensstämma uppgifterna om en persedel men icke om en an-nan. I andra fall upptages endast en av de persedlar, som omtalas i andra källor. För åtskilliga områden kan icke någon överensstämmelse skönjas, och ofta saknas uppgifterna helt. DOVRING har gjort dessa jämförelser för varje särskilt område i »De stående skatterna på jord 1400–1600» (geografisk disposition). Röntan från de finska länen har diskuterats av SUVANTO, Suomen poliittinen 1483–1497, s. 52–61 samt tabeller s. 310 ff., WESTIN, Sc 1951–52 s. 160 f. och HAMMARSTRÖM s. 40 f., 471 ff. Skatten i Sunnerbo behandlas av LUNDHOLM, HT 1957 s. 255 ff.

⁶ HAMMARSTRÖM s. 27 f.

⁷ Se vidare LUNDHOLM, Sten Sture den äldre, s. 107 ff., 161 ff.

Sture, som måste lämna sina län just vid årsskiftet 1493–94, också hade Dalarna, som i A 6 räknas som ett särskilt län.

Striderna om förläningarna 1493–94 kunna givetvis ha varit anledningen till att ett länsregister upprättades. I så fall ha notiserna om kung Hans skattesänkning, om Sala gruva och om Hogenskilds förlänning – denne omnämnes först 1504^s – inplacerats senare.

V

Länsregistret i Hans Brasks kopiebook, vilket sannolikt tillkommit 1510–1512 men som måhända har äldre skikt, har sålunda visat sig giva värdefulla upplysningar om länsväsendet mot slutet av medeltiden.

För många slottslän framgår den exakta omfattningen tydligare än i andra källor. Olikheterna gentemot förhållandena omkring 1530 äro markanta. De uppgifter om räntan från olika län, som medtagits i registret, äro emellertid av mycket blandat värde.

Till förvaltningen av Stockholms slott hade knutits ett betydande antal län i skilda delar av landet, däribland slottslänen under Åbo och Borgholm. Registrets uppgifter härom komplettera de hypoteser om fataburslänens omfång, som bygga på annat likaledes svårtolkat källmaterial.

Jämte slottslänen funnos ett stort antal mindre län, häradsförlänningar och sockenförlänningar. Flertalet av dessa småförlänningar torde i praktiken ha varit ärftliga och knutna till i trakten befintliga sätesgårdar, för vilkas förvaltning de spelat en avgörande roll.

Man har sannolikt rätt att se dessa till sätesgårdarna knutna medeltida förlänningar som föregångare till de former av även formellt sett ärftliga förlänningar, som infördes under 1500-talets senare hälft.

^s FMU VI s. 300.